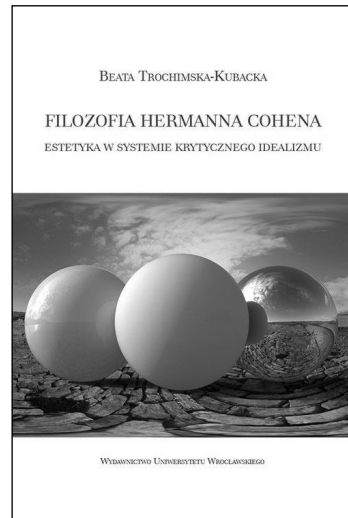

Iwona Alechnowicz-Skrzypek

Instytut Filozofii Uniwersytetu Opolskiego

ORCID 0000-0002-9074-6361

Estetyka filozoficzna Hermanna Cohena

Recenzja: Beata Trochimska-Kubacka, *Filozofia Hermanna Cohena: estetyka w systemie krytycznego idealizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019, s. 365.

Neokantyzm jest jednym z tych nurtów filozoficznych, które w znacznym stopniu wpłynęły na kształt współczesnej filozofii. Zapoczątkowały go różne sposoby nawiązywania do Kanta podejmowane ponad niemieckim idealizmem, którego ukoronowaniem był wysoce spekulatywny system Hegla. Upadek tego systemu doprowadził do kryzysu zaufania do filozofii – jej osiągnięcia wypadły blado na tle rezultatów poznawczych uzyskiwanych w naukach szczegółowych. Postępowanie badawcze w oparciu o metodę transcendentálną Kanta stwarzało filozofii możliwość odnoszenia się do faktu nauki i było gwarancją utrzymywania właściwego kursu chroniącego ją przed utknięciem na mieliźnie jałowych spekulacji.

Pod koniec XIX w. różne nurty nawiązywania do Kanta skupiły się w dwóch centrach badawczych – szkołach filozoficznych. Pierwsza z nich powstała z inicjatywy Hermanna Cohena, który pracował na uniwersytecie w Marburgu. Od nazwy tego miasta pochodzi nazwa szkoły marburskiej. Druga szkoła została utworzona przez Wilhelma Windelbanda, który wykładał na trzech uniwersytetach w dawnej Badenii i właśnie z tego powodu szkołę tę nazywano badeńską.

Badania prowadzone w obu szkołach dotyczyły problemu poznania i jego prąwomocności. Marburczycy odeszli od zmysłowości jako źródła poznania i wie-

dzy. Interesowały ich prawa i zasady czystego myślenia, jego logika. Natomiast badacze skupiali się na wydobywaniu strukturalnych i formalnych cech procesów poznawczych. Dla jednych i drugich przedmiotem poznania była świadomość przyjmująca stałe formy, które choć nie wywodzą się z rzeczy, to jednak się do nich odnoszą. Marburczycy nie wiąźali myślenia – podstawowej aktywności świadomości – z jego czasowym przebiegiem w poznającym podmiocie, skupili się na obiektywnych treściach myślenia, na jego zawartości w sądach i twierdzeniach naukowych, a także w prawach stanowiących podstawę działania ludzkiego oraz w wytworach spontanicznej twórczości, czyli dziełach sztuki.

Beata Trochimska-Kubacka w monografii poświęconej myśli estetycznej twórcy szkoły marburskiej ukazuje rozległość prowadzonych przez niego badań. Nie ograniczały się one do analiz dotyczących logiki poznania naukowego, lecz obejmowały różne obszary kultury. Cohen, podobnie jak inni marburczycy, zmierzał w swoich pracach do rozwijania filozofii kultury, czyli wiedzy o podstawach świadomości kulturowej. Uważał, że tylko w tak zakreślonej perspektywie mieści się sztuka oraz jej teoria, czyli estetyka.

Każdy myśliciel porusza się wokół jednej myśli, jak określał to Henri Bergson – ośrodkowej, centralnej. W przypadku Cohena myśl ta dotyczyła świadomości w szerokim sensie tego słowa, nie jednostkowej, osobniczej, ale świadomości w ogóle, świadomości transcendentalnej. Cohen wyróżnił trzy zasadnicze jej postaci: świadomość teoretyczną, praktyczną oraz estetyczną. Tym trzem postaciom świadomości odpowiadają trzy dziedziny czy obszary kultury: nauka, moralność i sztuka. W swojej monografii Beata Trochimska-Kubacka skupia się na analizach Cohena dotyczących świadomości estetycznej, a jego samego przedstawia jako myśliciela „znakomicie orientującego się w koncepcjach mu współczesnych i to nie tylko z zakresu estetyki filozoficznej, ale także historii i teorii sztuki” (s. 144). Cohen uważał, że refleksja nad sztuką nie może się wyczerpywać w teorii sztuki ani w badaniach nad historycznymi sposobami jej istnienia. Zadaniem filozoficznej estetyki jest natomiast ugruntowanie sztuki jako dziedziny kultury. Dokonuje się ono przez dotarcie do podstaw świadomości estetycznej będącej źródłem twórczości estetycznej.

Podjęcie problemu estetyki w koncepcji Cohena jest bardzo ważne z powodu specyfiki świadomości estetycznej. To w niej dokonuje się wytwarzanie jako takie. Świadomość bowiem jest ruchem, kierowaniem się na coś innego niż ona sama. Analiza aktywności świadomości estetycznej jako czystej wytwórczości rzuca światło na świadomość teoretyczną oraz praktyczną. Pozwala zrozumieć kierunki ruchu świadomości, jej wychodzenie ku przedmiotowi, którego forma pojawia się przed jego uchwyceniem.

Estetyka Cohena rozwijała się z jednej strony w odniesieniu do problemów postawionych przez wcześniejszych myślicieli tworzących na gruncie estetyki, której początki sięgają XVIII w. Z drugiej strony stanowiła element jego własne-

go sytemu filozoficznego. Problem systemu jest niezwykle ważny, bo oddaje charakter poszukiwań Cohena, całościowych i – jeśli tak można powiedzieć – zintegrowanych. Nie da się zrozumieć poszczególnych wytworów myśli czy form świadomości, jeśli nie ujmie się ich we wzajemnym związku. Trzy *Krytyki* Kanta opisywały rozum jako trzy obszary czy kierunki świadomości, dzięki czemu obejmujący je system spełniał wymóg jednolitości. Trzy obszary świadomości odpowiadają w systemie Cohena: logice, etyce i estetyce. Ich badanie nie polega na opisie trzech odpowiadających im fenomenów kulturowych, nauki, prawa i sztuki, lecz na poszukiwaniu ich formalnych podstaw. W tej mierze, w jakiej Kant pytał o to, jak jest możliwe czyste przyrodoznawstwo i prawo moralne, Cohen pytał o to, jak jest możliwa sztuka. Odpowiedź na tak postawione pytanie oznacza badanie świadomości estetycznej a nie badanie wytworów, jakim są dzieła sztuki. Chcieć zrozumieć sztukę, to odnieść się do jej źródła, do aktywności ludzkiego ducha, do świadomości estetycznej.

Zgodnie z metodą transcendentálną Kanta, która legła także u podłoża systematyki Cohena badanie podstaw trzech fenomenów kulturowych oznacza poszukiwanie prawidłowości decydujących o formie określonych treści – sądów naukowych, zasad moralności, czy też reguł tworzenia dzieł sztuki. W odniesieniu do estetyki Cohen postępował inaczej niż w odniesieniu do nauki czy etyki. O ile bowiem punktem wyjścia dla refleksji nad nauką było przyrodoznawstwo a nad etyką nauki prawne (a zatem to, co dane i możliwe do badania jako pewien fakt kulturowy, czy szerzej wytwór), o tyle w przypadku estetyki Cohen skupiał się na zachowaniu świadomości, którą określał jako odnoszenie się jej do samej siebie. Ten rodzaj aktywności świadomości jest sposobem wytwarzania analogicznym do sposobów wytwarzania przez świadomość treści poznawczych i moralnych.

W podejściu Cohena do estetyki kluczowe znaczenie miało jej ugruntowanie dokonane przez Kanta, dzięki któremu stała się ona samodzielną, równorzędną częścią systemu filozofii transcendentálnej. Cohena interesowała relacja, w jakiej pozostają do siebie nauka i estetyka oraz etyka i estetyka. Podobnie jak Kant uważał, że prawidłowości odnoszące się do świadomości teoretycznej i praktycznej muszą mieć swój odpowiednik w świadomości estetycznej. Tym, co decydujące w każdym z rodzajów świadomości jest forma. W świadomości estetycznej forma występuje w postaci czystego wytwarzania. Prawidłowość estetyczna stanowi podstawę form kształtowania dzieł sztuki i kanonów piękna.

Związek świadomości estetycznej z dwoma pozostałymi rodzajami świadomości jest zrozumiały, gdy weźmie się pod uwagę przekonanie Cohena, że wszelkie myślenie jako działalność twórcza opiera się na fundamencie, jakim jest czysta forma myśli umożliwiająca pojawienie się treści. W takiej samej mierze forma ta odnosi się do treści poznawczych, jak i do aktów woli oraz do uczuć. Stąd też estetyka ma logiczne podstawy. Dla Cohena świadomość wyobrażeniowa nie była – jak dla romantyków – czystą spontanicznością niepodlegającą żadnym re-

gułom, wymykającą się racjonalnemu ujęciu. Choć odróżniał ją od świadomości poznawczej i jako taką uznawał za autonomiczną, to nie taktował jej jako sfery samoistnej, istniejącej niezależnie od dwu pozostałych form świadomości.

Centralnym pojęciem estetyki będącej ważnym elementem systemu filozoficznego Cohena jest pojęcie uczucia. Stanowi ono właściwą władzę estetyczną, u podstaw której leży czyste czucie. Jako takie jest ono – obok myślenia i woli – trzecim rodzajem świadomości. Cohen chciał odkryć „logikę” uczuć, odnaleźć różnicę między uczuciami zmysłowymi, intelektualnymi czy moralnymi. Pytał o to, czym jest uczucie estetyczne, skoro nie jest jednym z rodzajów uczuć zmysłowych. Uczucia estetycznego nie można zredukować do odczucia przyjemności bądź przykrości. Wynika to stąd, że czucie, które leży u podstaw wszystkich form świadomości jest czymś innym niż zmysłowe odczuwanie (doznawanie). Przyjemność i przykreść należą do sfery organicznej, do poziomu świadomości, która coś rejestruje i zauważa. Czyste czucie leży u podstaw pojawienia się w świadomości określonej treści. Może ona mieć charakter poznania bądź też chcenia. Jeśli jednak przysługują jej takie cechy jak określoność, wyrazistość i jasność, wówczas stanowi oznakę wytworu, jakim jest dzieło sztuki.

Uznanie czystego uczucia za źródłową formę świadomości estetycznej w istotny sposób wpływa na ujęcie przez Cohena sztuki, która nie opiera się na doznawaniu, a u jej podstaw leży ekspresja, odsłonięcie tego, co wewnętrzne. Z tego powodu Cohen w estetyce filozoficznej skupiał się na odnoszeniu się świadomości do siebie samej, na jej ruchu, który stanowi podstawę doznań zmysłowych. Dlatego też, jak słusznie podkreśla Beata Trochimska-Kubacka, „estetykę Cohena można odczytywać jako kolejną próbę przewyciężenia rygorystycznego rozdzielenia rozumności i zmysłowości. Tak więc tym, co łączy poziom zmysłowości i poziom świadomości w opisie Cohena jest swoista jedność funkcjonalna, działanie obu poziomów ufundowane jest na ruchu i ekspresji” (s. 216). Powiązanie zmysłowości i rozumu w sztuce pojawiało się już w koncepcji Fryderyka Schillera, dla którego, podobnie jak dla Cohena, oczywiste było, że człowiek jest jednością psychofizyczną, że świadomość jest związana z konkretnym żywym ciałem. Akty twórcze angażują całość człowieka a nie tylko jego ciało bądź umysł.

Z punktu widzenia świadomości estetycznej podmiot – Ja estetyczne – jest podmiotem odczuwającym. Nie jest to podmiot tylko poznający czy sprawujący akty woli, ale podmiot odczuwający siebie. W tym kontekście ciekawym problemem estetyki filozoficznej Cohena jest wytwarzanie indywidualności, siebie, własnego Ja, nowy rodzaj świadomości odróżniającej się od tego, co powszechne. „Własne Ja artysty kształtuje się w procesie twórczej aktywności jako estetyczne Ja, w tym sensie Cohen mówi o »wytwarzaniu indywiduum«. Estetyczne uczucie jako nowy rodzaj tworzenia, podporządkowuje sobie poznanie i moralność i nie zna żadnej innej treści jak tylko czystą jaźń (*Selbst*)” (s. 246). W czy-

stym uczuciu, w tym, co jednostkowe realizuje się to, co ogólne. W analogii do Kantowskiego „Ja myślę”, które musi towarzyszyć wszystkim przedstawieniom świadomości poznawczej, odczucie siebie jest nieredukowalnym aspektem świadomości estetycznej. Odczuwające Ja może się w pełni urzeczywistnić w twórczości artystycznej. W sztuce realizuje się ideał człowieczeństwa, dlatego Cohen sądził, że interpretując artystę, zrozumie się człowieka. Siłą napędową sztuki stanowi miłość do ludzkiej natury. Dzieło sztuki było przez Cohena ujmowane jako spotkanie człowieka z sobą samym. Podstawą czystego tworzenia jest człowieczeństwo. Idea człowieczeństwa łączy się z pięknem, w którym zostaje ugruntowana jedność wytwarzania estetycznego. Cohen ujmował piękno w inny sposób, niż zostało to utrwalone w tradycji myśli estetycznej. Dla niego piękno powstaje z połączenia dwóch momentów: wzniosłości i humoru. Przy czym oba momenty stanowią niejako bieguny, ku którym przechylają się treści estetyczne. Jeśli więcej w nich treści poznawczych, wówczas wyeksponowany zostaje moment wzniosłości, jeśli treści moralnych – moment humoru. Wzniosłość i humor stanowią także momenty dzieła sztuki. Gdy w tym, co ono przedstawia odsłonięta zostaje wielkość człowieka (jego natury), wówczas w odczuciu odbiorcy przeważa moment wzniosłości. Gdy natomiast w dziele sztuki ujawniają się ludzkie słabości i błędy, wówczas do głosu dochodzi humor, za sprawą którego ocalone zostaje to, co ludzkie.

Dzieła sztuki były dla Cohena ucieleśnieniem prawdziwego człowieczeństwa i kultury. W swojej estetyce najczęściej miejsca poświęcił twórczości, „władzy tworzenia” stanowiącej wyraz spontaniczności podmiotu. Podstawowe zadanie estetyki Cohen widział w analizie prawidłowości leżących u podłoża artystycznych form ekspresji. Świadomość estetyczna w odróżnieniu od świadomości teoretycznej i praktycznej odnosi się do siebie samej, jej aktywność polega na refleksyjnym zwróceniu się Ja artysty do siebie samego, a nie do świata. Jednak wraz z tym ruchem powstaje forma, która jest obiektywizacją źródła tego ruchu, jakim jest odczucie siebie. Dlatego w dziele sztuki zostaje uchwycone to, co ludzkie, co nieprzemijające.

Czyste uczucie ma swój język, przez który dokonuje się uwewnętrznienie, a w jego wyniku jaźń staje się przedmiotem, staje się czymś, zostaje wytworzona. Uwewnętrznienie stwarza naturę człowieka, jego Ja. Owo Ja obiektywizuje się w dziele sztuki, która w nim (przez nie) przemawia do drugiego człowieka. W ten sposób odbiorca zostaje wprowadzony w akt twórczy. Język czystego uczucia znajduje wyraz w różnych sztukach, którym Cohen poświęcił wiele miejsca w drugim tomie *Ästhetik des reinen Gefühls*. Dokonując przeglądu podstawowych rodzajów sztuk Cohen poszukiwał potwierdzenia systematycznego charakteru estetyki. Podstawą wszystkich sztuk jest poezja ze względu na to, że świadomość estetyczna jest świadomością realizującą się w medium języka. Sztuka przemawia także w dziełach, które nie są oparte na słowie, lecz na dźwięku i obrazie .

Estetyka będąca w zamyśle Cohena nauką ugruntowującą świadomość estetyczną rzuca nowe światło na całość jego koncepcji, pozwala zobaczyć w nim myśliciela, który kreśli szeroką panoramę funkcjonowania świadomości w jej ruchu i jego efektach, w faktach kultury. W całościowym systemie filozofii świadomość estetyczna uzupełnia dwa pozostałe rodzaje świadomości: teoretyczną i praktyczną. Uwzględnienie estetyki w systemie filozofii pozwoliło Cohenowi zrealizować projekt zarysowania podstaw kultury. Prócz nauki i moralności ważnym jego elementem jest sztuka. Analizy przeprowadzone w monografii przygotowanej przez Beatę Trochimską-Kubacką ukazują rozległość poszukiwań Cohena obejmujących różne rodzaje świadomości i ich ekspresję. Pozwalają także wniknąć głębiej w istotę projektu filozoficznego nie tylko Cohena, ale i pozostałych marburczyków, którzy stawiali sobie za cel dotarcie do źródeł kultury. Najpełniejszą postać filozofii kultury nadał Ernst Cassirer. W formowaniu się jego koncepcji ważną rolę odegrał Cohen, który jako pierwszy dokonał rozwinięcia neokantowskiego aprioryzmu na pozanaukowe sfery ludzkiej aktywności.

Otwartym pozostaje pytanie o to, jakie znacznie ma dziś estetyka Cohena. Nie jest to prosta refleksja nad sztuką, ale pogłębiona refleksja nad jej świadomościowymi źródłami, nad jej podstawami. Według Beaty Trochimskiej-Kubackiej na uwagę i podkreślenie zasługuje z pewnością opowiadanie się Cohena za autonomią i specyficzną wartością sztuki. Aktualne jest także podkreślanie przez niego wartości humanistycznych, które mogą się stać przeciwwagą dla dominujących współcześnie w sztuce tendencji antyhumanistycznych.